International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

लोकनाट्य : तमाशा कलाप्रकाराचे बदलते स्वरूप

डॉ. वसंत गावडे

अण्णासाहेब वाघिरे कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
ओतूर, ता.जुन्नर,जि-पुणे.
Ph.no: 9890340288/8788357800,
E-Mail: vasantgawade18@gmail.com

प्रास्ताविक : लोकनाट्य- तमाशा हा कलाप्रकार महाराष्ट्रातील एक अत्यंत नावलौकिक मिळविलेला कलाप्रकार आहे. यातून केवळ मनोरंजन केले जात नाही तर समाजाशी संवाद साधणारे आणि समाजप्रबोधन करणारे एक सांस्कृतिक संवादमाध्यम म्हणून याकडे पाहिले जाते. ऐतिहासिकदृष्ट्या तमाशा गावोगावी, सण-समारंभ, यात्रा, जत्रा, विविध उत्सव व सार्वजनिक पर्वांमध्ये प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचला; त्यात संगीत, नृत्य, विनोद, नाट्य आणि सामाजिक संस्थेवरील टीका या घटकांसह तो सादर होत राहिला. आजचा विचार करता मनोरंजनाची साधने, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि तांत्रिक बदलांमुळे यामध्ये आमुलाग्र बदल होत गेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात तमाशाच्या पारंपरिक रचनेपासून सध्याच्या स्थितीपर्यंतच्या बदलाची कारणे, परिणाम आणि भविष्यासाठीचे उपाय यांचा उहापोह करण्यात येणार आहे.

तमाशा : एक कलाप्रकार : तमाशा या कलाप्रकाराकडे मनोरंजन म्हणून विशेष पहिले जाते. त्याचबरोबर तो बिभत्स कलाप्रकार प्रकार म्हणून ओळखला जातो. मात्र या दोनच दृष्टीने याकडे बघणे योग्य नाही. ग्रामीण भागातील जनतेचे मनोरंजन करण्याचे

IJARST
International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
www.ijarst.in
ISSN: 2457-0362

महत्त्वाचे काम या कलाप्रकाराने केले. तसेच प्रबोधन करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम केलेले आहे. 'जो तमोगुणाची आशा लावतो' तो तमाशा. या दृष्टीकोनातून पाहिले गेले. प्रबोधन करणाऱ्या या कला प्रकाराकडे एकाच दृष्टीने पाहिले गेलेले दिसते. प्रामुख्याने सहज आणि विनोदातून प्रबोधन या घटकाकडे डोळेझाक झाली.

तमाशा या शब्दाचा अनेक अभ्यासकांनी आपापल्या दृष्टीकोनातून अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठी व्युत्पत्ती कोश करणारे कृ. पां. कुलकर्णी यांनी तमाशा शब्दाचे 'दृश्य' प्रदर्शन, करमणूकीचा देखावा, गंमत, मजेदार दृश्य असे विविध अर्थ सांगितलेले आहेत. तर वा, गो. आपटे यांनी आपल्या मराठी शब्दरत्नाकरमध्ये खेळ, मौज असे अर्थ योजले आहेत.

अ. म. जोशी 'भारतीय लोकनाट्य' या ग्रंथात म्हणतात, "तमाशा हा मूळ अरबी शब्द आहे व त्याचा अर्थ 'प्रेक्षणीय दृश्य' असा आहे." १ समीक्षा संज्ञा कोशामध्ये तमाशा या संज्ञेचा अर्थ देताना "तमाशा ही संज्ञा अरबी असून तिचा अर्थ प्रेक्षणीय दृश्य." २ असे म्हटले आहे. त्याचबरोबर मनोरंजन करणाऱ्या घटकांना 'गंमत' हे नाव कसे दिले गेले आणि त्यालाच खेळ-तमाशा हे नाव कसे पडले याविषयी ते लिहितात, "जत्रा, सण, यांसारख्या प्रसंगी लोकनाट्याचे जे प्रकार होत, त्यातील मुख्य प्रकार 'गंमत' या नावाने ओळखला जाई. गंमत हा शब्दच मनोरंजनाचा द्योतक आहे." ३ वरील अभ्यासकांच्या विविध मतांच्यावरून तमाशा या नामाभिधानाची कल्पना येते.

तमाशा कलाप्रकाराचा पूर्वेतिहास आणि विकास :

तमाशाची मूळ रचना ग्रामीण लोकसमूहाशी जोडली गेलेली आहे. पारंपरिक तमाशात अनेक घटकांचा समावेश आहे. जसे की, ढोलकी, गीत, सैर, नाट्य, वार्ता, लावणी इत्यादी. या तमाशात सामाजिक विषयांवर थेट भाष्य, राजकीय किंवा स्थानिक अधिकारी यांच्या विरुद्ध टीका, स्त्री-पुरुष नात्यांचे विश्लेषण आणि दैनंदिन जीवनाचे वर्णन सहज दिसते. या कला प्रकाराचा जन्म मनोरंजनात्मक कलाप्रकारातून झाला असे सर्वसाधारण म्हटले जाते. लोकनाट्याचे अभ्यासक वि. कृ. जोशी यांनी हा कलाप्रकार अगोदर कोणकोणत्या रूपांतून सादर झालेला आहे हे सांगितले आहे. ते म्हणतात, "तमाशात ज्या ज्या गोष्टींचा अंतर्भाव होत असे त्या मात्र पुष्कळ पूर्वीपासून चालत आलेल्या होत्या. काष्ठपांचालिका नाट्य, दशावतार, गोंधळ, ललीत, अशी करमणूकीची परंपरा चालू होती. तिच्यातूनच तमाशा उद्‌भवला." ४ ते पुढे म्हणतात की, तमाशाचा प्रारंभी जो गण गाईला जाई तो गोंधळात रूढ होता. तमाशात गणानंतर गौळणी म्हटल्या जात. या गौळणीही संत वाङ्मयातून लोकांच्या परिचयाच्या झाल्या होत्या. तमाशात येणारा लावणी हा काव्यप्रकार मात्र पेशवाईतच उदयास आला. याबरोबरच पोवाडे व व्यक्तीवर्णनपर कवणे म्हटली जात. त्याचबरोबर तमाशाची पुर्वावृत्ती म्हणून इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनीही पोवाड्याचा नामनिर्देश केलेला

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
www.ijarst.in
ISSN: 2457-0362

आहे. तमाशात नंतर सोंगाड्या हे पात्र आले. सोंगाड्या हे पात्र हसविण्याचे काम करत असले तरी पूर्वी प्रेक्षकांना हसविणारी दुय्यम पात्रे होतीच. या प्रमाणे एक एक घटक समाविष्ट होत तसेच आपल्यात काही अंगभूत बदल करत तमाशा विकास पावत होता. तमाशा कालखंड विकासाविषयी वि. कृ. जोशी म्हणतात, "पेशवाईचा उत्तरकाल हा तमाशाच्या भरभराटीचा काळ होय. दुसऱ्या बाजीरावांच्या काळी तर त्याने लोकप्रियतेची परिसीमा गाठली. यापूर्वी जरी तमाशा अस्तित्वात होता, तरी त्याला नीटसे स्वरूप आले नव्हते. अगदी तान्ह्या मुलाच्या अवयवांना काही रेखीवपणा नसतो त्याप्रमाणे तमाशाची अवस्था होती, पेशवाईच्या उत्तरकाळी तमाशा पनांत आला." ५ तर नामदेव व्हटकर यांनी महाराष्ट्र राज्याच्या कारभाराचा ऐतिहासिक आढावा घेत मत मांडले आहे. यामध्ये सैन्याचे मनोरंजन, गोसावी, गोंधळी, कोल्हाटी, महार, डुगडुगे या जमाती., यांना मिळणारी बिदागी, तसेच तमाशात स्त्री नाचवण्याची सैन्याची इच्छा. पुढे शृंगारिक लावण्यांची पडलेली भर त्यातून लावणीचा जन्म. एकूणच तमाशाचीबीजे शोधू जाता ती विधीनाट्यात सापडतात.

तमाशाचे घटक : तमाशा कोणकोणत्या घटकांच्या साहाय्याने पूर्णत्वास जातो याचा विचार करणे आवश्यक आहे. तमाशा कलाप्रकाराचा विचार करताना तो पूर्वपेशवाईमध्ये उगम पावला हे बघितले. त्याचा विकास हा पेशवाईच्या काळात झाला.

IJARST
International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

मात्र प्रत्येक कालखंडात त्याचे घटक, सादरीकरण, वेळ इ. घटक हे वेगवेगळे दिसतात. त्यातील आजच्या तमाशाच्या घटकांचा विचार करणार आहोत. गण-गवळण, रंगबाजी आणि वग या क्रमाने आजच्या तमाशाचे सादरीकरण होत आहे.

गण : "गण म्हणजे गणपतीचे आवाहन" ६ नाट्यप्रयोग निर्विघ्नपणे पार पडावा, म्हणून केलेला हा धार्मिक विधीच होय. सर्व कलांची देवता म्हणून आपण गणपतीकडे बघतो. गणपतीला आवाहन करून प्रयोगाच्या सादरीकरणात रंग भरण्याची विनंती या आवाहनातून केली जाते.

गौळण : गणाला आवाहन केल्यानंतर सादर होणारा घटक म्हणजे गौळण होय. हा भाग काही नृत्यानंतर सादर केला जातो. "गौळण हा भक्तीगीताचा प्रकार श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील लीलांच्या रूपाने भक्ती व अध्यात्म यांचा आविष्कार करणारा आहे." ७ तमाशात गौळण ही श्रृंगाराचा परिपोष करीत नृत्यासह गायिल्या जातात. याचे स्वरूप हे संवादात्मक असते. यामध्ये गवळणी, मावशी, पेंद्या, श्रीकृष्ण आदी पात्रे रंग भरण्याचे काम करतात.

रंगबाजी : रंगबाजी तमाशा सादरीकरणातील मध्यवर्ती घटक होय. यामध्ये लावणी, मराठी हिंदी चित्रपटातील गाणी, बतावणी, फार्स आदी सर्व घटक सोबतीने सादर होतात. या घटकातून खऱ्या अर्थाने तमाशाच्या प्रयोगात रंग भरला जातो. हौशी प्रेक्षकांना याचीच उत्सुकता अधिक असलेली दिसते. खऱ्या अर्थाने रंगबाजी म्हणजे

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in
IJARST

“गौळणी नंतर श्रृंगारिक लावण्यांचे नृत्यासह जे गायन होते, त्याला रंगबाजी म्हणतात.”

८

वग : लोकनाट्य तमाशातील ‘वग’ हा घटक तमाशाचा आत्मा म्हणून ओळखला जातो. नाट्यरूपाने सादर होणाऱ्या या कलाप्रकारच्या साहित्याची संहिता निर्मिती गद्य-पद्य अशा दोन्ही प्रकारातून होते. वगाचे विषय विविध आहेत. सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, लोककथात्मक, राजकीय, विडंबनात्मक इ. यातून समाजप्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडले जाते. यामध्ये अनौपचारिकता दिसून येते. म्हणजेच ‘ओघाओघाने’ अनेक विषयांचे संदर्भ यामध्ये येऊन जातात. म्हणूनच ‘ओघाओघाने येणारे नाट्य’ म्हणून यास ओळखला जातो. नामदेव व्हटकर ग्रामीण लोकसमूहाच्या बोलण्यासंदर्भात म्हणतात, ‘बोलणं ओघाओघाने आलं’ यातील ‘ओघ’ शब्दातून ‘वग’ शब्दाची निर्मिती सांगतात. ‘तमाशाच्या उत्तररंगातील कथानाट्य’ म्हणून वगनाट्याकडे पाहिले जाते. अगोदर म्हटल्याप्रमाणे गद्यपद्यात वगसंहिता असली तरी सादरीकरण मात्र नाट्यात्मकच केले जाते. वगामध्ये संवादाला विशेष प्राधान्य आणि महत्त्व आहे. प्रेक्षकांना जे हवे आहे ते देण्याचा प्रयत्न वगातून होतो. परंतु सद्यस्थितीचा विचार करता यामध्ये आमुलाग्र बदल होत गेला आहे. आजची मनोरंजनाची साधने, प्रगत तंत्रज्ञान, लोकांच्या आवडीनिवडी, या कलाप्रकारासाठी जो वेळ देणे आवश्यक आहे नेमक्या त्याच वेळेची कमतरता अशी अनेक कारणे

कारणीभूत ठरलेली दिसतात. सद्यस्थितीत प्रेक्षकांअभावी अनेक तमाशा मंडळ वग सादर करताना दिसत नाहीत. त्यामुळेच या तमाशा कला प्रकाराचे स्वरूप बदलत गेलेले आहे.

तमाशा कलाप्रकाराच्या बदलाची कारणे: सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक, आधुनिक आणि सांस्कृतिक घटक हेच प्रमुख आहेत.

१) आर्थिक घटक : औद्योगिकीकरण व शहरविकासामुळे पारंपरिक ग्रामीण प्रेक्षक कमी झाले. व्यावसायिक स्पर्धा वाढली. मंडळांवरील परंपरागत आर्थिक आधार कमी झाला. त्यामुळे अनेक मंडळांना व्यावसायिक पद्धती स्वीकारावी लागली. नाट्यझोन, प्रवेशशुल्क, संवादात पैसा-लाभ दाखविणे इ. कलाकारांची आर्थिक असुरक्षितता, सतत प्रवास, कमी अदायीगी, वयोमानानुसार सामाजिक सुरक्षा नसणे.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक बदल : शिक्षण व लोकांच्या मनोरंजनाच्या आवडींमध्ये दिवसेंदिवस बदल होत गेले. (टीव्ही, सिनेमा, मोबाईल) यामुळे मनोरंजन सहजसाध्य बनले. पारंपरिक तमाशाला स्पर्धा म्हणून राहिले. स्त्रियांच्या भूमिकांवर नवे प्रश्न उभे राहिले. काही ठिकाणी स्त्री-नाट्यकाचे सैद्धान्तिक-नैतिक प्रश्न उभे राहिले. शहरीकरणामुळे तमाशा 'ग्रामीण' कलाप्रकार म्हणून कमी समजला गेला. नव्या पिढीला जुने संदर्भ कमी रुचकर वाटू लागले.

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

३) तांत्रिक बदल आणि माध्यमांचा प्रभाव : ऑडिओ-व्हिडिओ तंत्रज्ञान, सिनेमा आणि टीव्ही यांनी रूपात्मक बदल घडवले. तमाशा-गुरूंपासून पण आता दिग्दर्शक-संचालक-प्रोड्यूसर यांचा प्रवेश झाला. 'लाइव्ह' परफॉरमन्सचे स्वरूप बदलले. मोठे मंच, लाईट-आधारित शो, ध्वनीवर्धन याने पारंपरिक आनंद गमावला. सोशल मीडिया आणि यूट्यूब या प्लॅटफॉर्मवर छोट्या-छोट्या तमाशा क्लिप्स लोकप्रिय झाल्या, परंतु पूर्ण प्रमाणात नाट्यप्रदर्शनांची आर्थिक मूर्तता कमी राहिली.

४) कायदे आणि नीतिमत्ता : काही ठिकाणी स्थानिक कायदे, सार्वजनिक प्रश्न, नियम आणि नागरिकांच्या तक्रारी/नाजूकता या कारणांनी प्रेक्षकांचा आणि कलाकारांचा स्थानिक संपर्क कमी झाला. तसेच, कौटुंबिक आणि लैंगिक मुद्द्यांवर वाढती संवेदनशीलता यामुळे पारंपरिक कथानक बदलण्याची गरज निर्माण झाली.

बदलत्या स्वरूपाची निरीक्षणे :

- अनेक मंडळे व्यावसायिक उदयोगात रूपांतरित झाली. प्रेक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी ग्लॅमरस घटक आणि नाट्यबाह्य घटकांचे आकर्षणे वाढू लागले.

- शैलीगत संयोजन : पारंपरिक लावणी, ग्रामीण विनोद आणि आधुनिक नाट्यशैली

यांचा मिलाफ; 'फ्युजन' संगीत, नृत्य आणि कथानक.

IJARST
International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

- **विषय-वस्तूत बदल : सामाजिक प्रश्नांची जागा घेत आधुनिक समस्या, बेरोजगारी, शहरीकरण, लैंगिक हिंसा, साक्षरता इत्यादी विषय समाविष्ट होतात.**
- **नवीन कलाकार-प्रयोग – युवा कलाकार, शिक्षण घेतलेले नट-कलाकार, प्रयोगशील दिग्दर्शक यांचा प्रवेश; नाट्यरचना अधिक सुसंहित आणि लयबद्ध.**
- **महिला सहभाग : पारंपरिक महिलांच्या भूमिकेत बदल, अधिक महिला कलाकार दृश्यात येऊ लागल्या. परंतु या बदलांनी काही ठिकाणी पारंपरिक लावणीच्या स्वरूपात संघर्ष निर्माण केला आहे.**
- **प्रेक्षकवर्गात बदल : शहरांतील शहरी प्रेक्षक तसेच दूरचित्रवाणी/ऑनलाइन प्रेक्षक यांचे मिश्रण.**

मुख्य समस्यांचे विश्लेषण :

आर्थिक असुरक्षितता : कलाकारांना स्थिर उत्पन्न न मिळणे, विमा किंवा पेन्शन यांची अनुपलब्धता.

सामाजिक सन्मान कमी होणे : काही ठिकाणी तमाशा कलावंतांना कमी समजले जाते; पारंपरिक कौशल्यांचे कौतुक केले जाताना दिसत नाही.

कलेचे व्यापारीकरण : काही वेळा नाट्याचा मूलभूत सामाजिक संदेश हरवून फक्त तात्पुरत्या मनोरंजनासाठीचा मोह दिसतो.

युवकांची ओढ कमी होणे : मुलांना परंपरागत तंत्रे घेण्याची प्रेरणा कमी.

IJARST
International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
www.ijarst.in
ISSN: 2457-0362

नैतिक-नैतिकता विषयक संघर्ष : कलाकार-प्रशासकीय/प्रेक्षकांच्या अपेक्षा यात तणाव निर्माण होतो. बदलत्या समाज निरपेक्षतेसाठी पारंपरिक शैल्यांना सजग री-फ्रेम करण्याची गरज.

मानसिक आरोग्य आणि जीवनशैली : दीर्घ प्रवास, अनियमित कामाची वेळ आणि अनेकदा वर्तनात्मक दबावामुळे कलावंताचे आरोग्य धोक्यात येते.

तमाशा कला प्रकाराच्या जतनासाठी आवश्यक बाबी :

तमाशा जर केवळ जतन करण्यायोग्य वारसा म्हणून पाहिला गेला तर तो संग्रहालयाचा भाग बनून राहील; परंतु जर त्याला पुन्हा सक्रिय, विकासशील आणि समकालीन माध्यम म्हणून नावारुपास आणण्याचे काम करायचे असेल तर यामध्ये पायाभूत बदल करणे आवश्यक आहेत. अर्थव्यवस्था, प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. फ्युजन नाटकांचे प्रयोग, शैक्षणिक पाठ्यक्रम, डिजिटल प्रसार आणि सामाजिक सहभाग यांच्या एकत्रित प्रयत्नांनी तमाशा नव्या काळात सामाजिक संवादाचे महत्त्वाचे साधन राहू शकतो.

निष्कर्ष व निरीक्षणे :

लोकनाट्य तमाशा मंडळे सांस्कृतिक इतिहासाची अमूल्य देणगी आहे. त्यांचे बदलते स्वरूप केवळ नाट्यशैलीतील बदल नव्हेत तर समाजाच्या बदललेल्या गरजा, आर्थिक

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

व्यवहार, तंत्रज्ञान आणि मूल्यस्थितींचा परिणाम आहे. तमाशाचा टिकाव आणि पुनरुत्थान यासाठी आर्थिक सुरक्षा, आधुनिक व्यवस्थापन, तांत्रिक उपयोग आणि पारंपरिक कला-संरक्षण यांचे संतुलन आवश्यक आहे. एका संशोधनपत्रकाच्या रूपाने, ह्या निबंधाने तमाशाच्या बदलत्या स्वरूपाचे प्राथमिक आकलन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ :

१. जोशी अ. म., 'भारतीय लोकनाट्य', विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९८०,
पृ.क्र. ४२

२. राजाध्यक्ष विजया (संपा.) 'समीक्षा संज्ञा कोश-खंड चौथा', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती
मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, नोव्हे. २००२, पृ. क्र. १३५

३. जोशी वि. कृ., लोकनाट्याची परंपरा, श्री. लेखन वाचन भांडार, पुणे, प्र.आ. १९६१, पृ.
क्र. १५

४. तत्रैव, पृ. क्र. १२१

५. तत्रैव, पृ. क्र. १२२

६. राजाध्यक्ष विजया (संपा.) 'समीक्षा संज्ञा कोश-खंड चौथा', उनी, पृ. क्र. १३५

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
ISSN: 2457-0362
www.ijarst.in

७. तत्रैव, पृ. क्र. १३५

८. शिंदे विश्वनाथ, पारंपरिक मराठी तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य, शब्दालय प्रकाशन,

श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती, एप्रिल २०१५, पृ. क्र. ७६

९. शिंदे विश्वनाथ, 'वग' अंतर्भूतः मराठी विश्वकोश, खंड-१५, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९९५, पृ. क्र. १३१